

Eesti autobiograafilise kirjutuse kujunemisest 18. sajandist Teise maailmasõjani¹

Rutt Hinrikus

„Eesti memuaarkirjandus, kui seda võrrelda meie muude kirjandusliikidega, on arvuliseltki ebanormaalselt vaene ja eriti silmatorkav on heade kultuuriajalooliste mälestusteoste puudus, milledes oleks suudetud edasi anda midagi olulist ühe ajajärgu elustiilist, miljööst ja vaimsest õhustikust,“ alustab tuntud etnoloog Ilmar Talve eesti memuaristika ühe alusteksti, August Kitzbergi „Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestuste“ järelsõna (Talve 1957: 303).

Kas eesti memuaarkirjandus on tõesti ebaharilikult vaene ja lühikese ajalooga? Mis võiksid olla selle põhjused? Eestis jõudsid mälestused trükki suhteliselt hilja, kuid ka eesti ilukirjanduse algus on suhteliselt hiline. Nii nagu mujal, ei pööratud siingi mitteilukirjanduslike omaeluloolistele tekstidele kuigi palju tähelepanu. Memuaristika esimene õitsengupeeriid algas Eestis 1930. aastail. Järgnev kümnend, millesse jäid suured ühiskondlikud vapustused, mõjutas kõiki kultuuriprotsesse. Eesti mälu kirjandus jagunes sõjajärgse poolsajandi jooksul kaheks, kahes eri ühiskonnas konstrueeriti minevikku diametraalselt erinevalt. Lootus, et mälestused annavad seni puudunud teadmise mineviku kohta, muutis memuaristika eriti nõutavaks pärast Eesti taasiseseisvumist.

Viimase paarikümne aasta jooksul on mitmesuguste trükis avaldatud omaelulugude hulk aasta-aastalt kasvanud: 21. sajandi alguses võib rääkida isegi mälu kirjanduse üleujutusest. Käesolev ülevaade on eesti autobiograafilise kultuuri kujunemislöö esimene osa, milles keskendutakse omaelulugude erinevatele ilmingutele perioodil, mis antud kontekstis on varane: see algab 18. sajandist ja kestab 1940. aastani. Sisuliselt jaguneb periood kaheks: käsikirjaline elulookultuur (18. sajandist kuni 20. sajandi alguseni) ning trükitud memuaristika kujunemine (aastad 1900–1940).

I

Kuidas määratleda elulookirjutust ja kuidas paigutub see ajastu kultuuri? Elulood ja mälestused ei ole sageli kirjandusteadlaste jaoks küllalt kirjanduslikud, ajaloolaste jaoks pole need piisavalt kontrollitud, ühiskonnateadlaste jaoks on need statistiliselt ebarelevantsed, allikakriitiliselt sageli kontrollimata, lugejale ja ka osale uurijaist ometi ligiõmbavad. Kuni „biograafilise pöördeni“ valitsenud suhtumise võtab kokku memuaristikat kõrgelt hindav Rudolf Põldmäe: see valdkond väärub tähelepanu „ajaloo ning muude teadusalade abimaterjalina“ (Põldmäe 1938: 385). Ent kas ei jõua üle poole sajandi hiljem uuenenud tasandil

¹ Artikkel on valminud ETFi grandil nr 7354 ja SF0030065s08 toel.

samale järeltulele – vaatamata kogu „moodsale retoorikale”, nagu ta ise mõnab – Dagmar Günther, võttes kokku arutluse autobiograafiatest kui ajaloo allikatest: „Autobiograafiad kuuluvad kirjavahetuste ja päevaraamatute kõrval nende kirjalike enesematiseerimise vormide juurde, mis naudivad ajalooteaduse allikatena kasvavat populaarsust” (Günther 2001: 61).

Eluloo(lise) kirjutuse (*life writing*) valdkond on lai ja ujuvate piiridega, jagades ühelt poolt alasid dokumentaalkirjandusega ja puutudes teiselt poolt kokku (ning muutudes vahel sarnaseks) ilukirjandusega. Üldiselt mõistetakse elulugu mitmesse suunda ulatuva nähtusena, mis mahutab klassikaliste kirjandustekstide kõrval peaaegu igaühele jõukohaseid mälestusi, pihtimusi või eluloolisi aruandeid (vt Olney 1980, Folkenflik 1993, Günther 2001, Roberts 2002). „Autobiograafial, nagu mina seda mõistan, on normid, kuid ei ole reegleid. Ta on tavaliselt, kuid mitte vältimatult esimeses isikus.” (Folkenflik 1993: 13.)

Eestis hakati autobiograafilisi tekste kaasaegsete meetoditega analüüsima aastatuhande vahetuse paiku, elulugude teadusliku analüüsi n-ö mootoriks on olnud etnoloogid.² Mälukirjandusest, kitsamalt memuaristikast hõlmav ülevaade puudub, küll aga on kokkuvõteteid teatud perioodidest. Memuaare on käsitletud seni pigem päevakriitikas ja enamasti üksikteoste kaupa. Üks esimesi, kes mälestuste teemal sõna võttis, on ajaloolane Hendrik Sepp. 1928. aastal küsib ta Ajaloolises Ajakirjas ilmunud artiklis, kas ei võiks oodata „isiklike muljete ja tähelepanekute rikkalikke esitamisi” nendelt veel tegutsevailt kaasaegseilt, kelle elu „on ulatunud teoorjuse lõpuaastailt läbi ärkamis- ja venestusaja ning maailmasõja kuni Eesti iseseisvuse päevadeni [---]” (Sepp 1928: 51). Ajaloolase vaatepunktist kirjutab ta: „Isiklikud mälestised, päevaraamatud ja üldse igasugused isiklikud märkused on ajaloo uurimisele väga vajalikud allikad, kuigi neis võib esineda tõest kõrvalekaldumisi, subjektiivset, tahtlikku või alateadlikku tõsiasjade väärastamist. Kuid kas ei juhtu seda teataval määral ka koguni ametlikes aktides ja dokumentides. [---] Ajaloolises arenemisprotsessis leidub palju nähtusi, mille kohta dokumentides pole säilinud mingisuguseid jälgi või mis on järgi jätnud õige nõrgad jäljed. [---] Üldse võivad nii mõnedki inimlikud üksikasjad memuaaride puudumisel jäljetult hääbuda ajarüppe.” (samas, 50.)

Sepa kommentaarid ja üleskutse on õigeaegsed. 1928. aastaks oli ilmunud mõnikümme raamatut, milles ka mälestusi (nt „Dr Mihkel Veske 25. surmapäeva mälestuseks”, 1915, sisaldab ka mälestusi Veskest), või õhukesi vihikuid (nt Jaan Soots „Mälestused rahu- tegemisest ja Tartu Eesti-Wene konverentsilt” 1921), kuid ainult mõned traditsioonilised

2 Auobiograafilist pööret Eestis dokumenteerivad ilmunud väitekirjad ja konverentsikogumikud, näiteks Ene Kõresaare monograafia „Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes” (2005), Aili Aareleid-Tardi monograafia „Cultural Trauma and Life Stories” (2006), Tiiu Jaago koostatud „Pärimuslik ajalugu” (2001) ning Ene Kõresaare ja Terje Anepaio toimetatud „Kultuur ja mälu” (2001), „Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive” (2003) jt.

eluloo mahus mälestusteraamatud. Pilt hakkas peagi muutuma ja 1930. aastatel ilmus mälestusi kasvavas tempos, nii et aasta proosaülevaadetes hakati pöörama tähelepanu ka ilmunud mälestustele.

1936. aastal avaldas Friedebert Tuglas esmakordselt ülevaate 1935. aasta jooksul ilmunud memuaristikast (Tuglas 1936). Seejärel ilmus 1936. aasta mälestuste ülevaade Artur Adsonilt (Adson 1937) ja aasta hiljem, seega 1938. aastal, nii eelneval aastal ilmunud mälestuste inventuur kui ka põhjalik käsitus eesti memuaarižanrist August Palmilt (Palm 1938a, 1938b, 1938c). Huvist omaeluloolise kirjutuse eri žanride vastu annab märku ka Johannes Semperi artikkel „Kirjanike päevikud” (Semper 1940), kus ta peale muu nendib, et kirjandusteadus pole „selle kirjandusliigiga palju tegelnud”, ja tõdeb, et Eestis pole päevikuid avaldatud peale K. J. Petersoni oma, mis „on pigem väike mõtetemärkmik kui mingi päevik” (samas, 407).

Sõjajärgsel kümnendil oli mälukirjandus eriolukorras, sest mäletamise ja mineviku konstrueerimise viise survestati tugevamini kui kunagi varem. Sel ajal jagunes mälukirjandus ideoloogiliselt kahte harusse. Paguluses saabus autobiograafilisele kirjandusele öitse- ja lõikuseaeg, okupeeritud Eestis ei ilmutanud paljud potentsiaalsed autorid midagi, teised avaldasid vaid lapsepõlvemälestusi, et mitte puudutada küsimusi, mille käsitlemine võinuks probleeme tekitada. Esimese ülevaatliku artikli eesti mälestustest avaldas Lehte Tavel. Tema artikkel „Memuaarižanrist üldse ja eesti nõukogude memuaarist eriti” (Tavel 1978) käsitleb tol ajal üsna puutumata valdkonda, kuid kaardistab rohkem probleeme kui üksikteoseid. Autorit huvitab dokumentaalkirjanduse ja fiktsiooni suhe ning ta küsib: „Kuidas aga suhtuda puhtatüübiliste, faktograafiliste memuaaride kunstilisusse, memuaarižanri võimalusse olla ka ilukirjandus” (Tavel 1978: 194).

Viis aastat hiljem avaldas Rein Ruutsoo ülevaate „Eesti memuaarkirjandus 1944–82” (Ruutsoo 1983). Ruutsoo tõdeb, et sõjajärgsel ajal ei ole memuaarkirjandust üldistavalt käsitletud (välja arvatud Taveli artikkel) ja kurdab segaste žanripiiride üle, mis takistavad ülevaate saamist. Eriti tekitavad probleeme segakogumikud, milles mälestusi, artikleid ja muud. Ta loeb kokku, et vaadeldavas ajavahemikus oli ilmunud 43 kogumikku ja 79 raamatut. Kultuuriajaloolisi raamatuid oli ilmunu hulgas 59, sõjaajaloolisi ja ühiskondlik-poliitilisi kokku 84. Elu eri valdkonnad kajastusid neis ebaühtlaselt, peamiselt kirjutatati ühiskondlik-poliitilistest sündmustest, sõja ja revolutsiooni ajaloost. Seejuures oli paljuütlev märkus, et sõja ja revolutsiooni ajaloo valdkondade teosed on ette valmistatud vastava komisjoni poolt (Ruutsoo 1983: 642). Autor ei pruukinud (ega saanudki) selgitada, tolle aja lugeja aga taipas niigi, mida komisjon tähendas: ajaloolist tõde pidi hulk asjatundjaid timmima ja vastutust jagama.

Väliseesti kirjanduslugu reserveeris elulugudele ja mälestustele enam ruumi. Ivar Grünthal vaatles kõrvu kodu- ja väliseesti mälestusi ning matkakirju, järeldades, et „hoolimata inimlikest nõrkustest ja mälu petlikkusest käib isiklik memuaar Eesti ajast ja inimestest ette

okupatsiooni võimu võltsitud mustast nimekirjast” (Grünthal 1964: 48). Memuaristika ülevaate puudumine 5-köitelises „Eesti kirjanduse ajaloos” (1965–1991) osutab, et mälestusi ei peetud kirjanduseks või hoiduti üldse seisukoha võtmisest.

Kuigi pagulaskirjanduse ajalood esitasid ka memuaristika ülevaate (vt Kangro 1973: 130–133), on memuaristika analüütilisemate käsitlusteni jõutud alles viimastel kümnenditel. Memuaristikast paguluses on kirjutanud analüüsiva ülevaate Ülo Tonts (vt Tonts 2008: 255–312).

II

Püüdes piiritleda eesti omaeluloolist kirjutust, peame meenutama Eesti ajalugu, eriti hariduse ajalugu, tuletades meelde, et eestlaste kirjaoskus ulatub kaugemale kui kolmsada aastat. Näiteks ilmus esimeste maakeeles trükitud raamatute järel ajavahemikul 1630–1710 vähemalt 45 eestikeelset raamatut ja koolis lugemist õppinute arv kujunes 17. sajandi lõpus üsna suureks (Naber 1989: 181–182). Ent eesti talupoeg oli sajandeid allasurutud ja sajandist sajandisse järjest enam tunde päevast töölooma seisuses. Nii muutus kirjaoskus üldiseks siiski alles 19. sajandi teisel poolel, kui majanduslikud ja ühiskondlikud olud muutusid. Selleks, et oma vaevalist kirjaoskust kasutada ja midagi oma käega kirja panna, vajas talupoeg peale oskuse ka tingimusi nende oskuste kasutamiseks ja kultiveerimiseks.

Subjektiivne eneserefleksioon kui autobiograafilise esituse eeldus avaldus esmalt eestlaste pikas suulises traditsioonis, eriti eesti naiste lauludes. Mitte niivõrd eepiliste laulude napivõitu kogumis, vaid lüüriliste laulude rikkalikus varasalves on eesti lauluemad palju värse ammutanud oma elust ja eluloost.³

„Omamälestuslikke sugemeid”, kui kasutada August Palmi määrangut (Palm 1938b: 293), leiame ka 18. sajandi algusest pärit Käsü Hansu nutulaulus ja kindlasti ka baltisaksa eestikeelses juhuluules. Elulugude kirjapaneku tõukejõuks sai 18. sajandi kolmekümnendatel aastatel Eestisse jõudnud vennastekoguduse (hernhuutlik) liikumine. Üks põhjustest, miks vennastekoguduse misjonitöö leidis siin viljaka pinnase, oli eesti talupoja elu väljapääsmatus. Tööorjast eesti talupoeg, kellesse ka suhtuti kui töölooma, leidis selles pietistlikus luterluse kõrvalvoolus tuge, lohutust ja ka meelelahutust. Vennastekogudus haaras rahvahulki kogukondliku ühistunde loomise kaudu ja kiriku vastuseis liikumisele pigem kasvas koguduse liikmete jonnakat iseteadvust. Äratustegevusele lisandusid hariduslikud algatused. Tänu vennastele ilmusid esimesed ilukirjanduslikud raamatud (Vinkel 1966: 18–19). Vennaste äratustegevusel oli mitmeid takistusi ja nende kirjavara levis sageli käsikirjaliselt ning eeldas nii ehk teisiti kirjaoskuse edendamist. Talupoja huvisid pidas silmas ka pastor Eberhard Gutsleffi raamatuke „Hanso ja Mardi jut” (1739). Peale vagameelse õpetuse seadis see üllitis

3 Naiste eluloolaulu on uurinud Andreas Kalkun, nt Seto naisautobiograafide maailm (vt Kalkun 2003).

eeskujuks ühe Rügeni saare lambakarjase Kuse(ni) Hinriku eluloo. Kuseni Hinriku (Henning Kuuse) lugu osutus nii populaarseks, et vennastemeelne pastor Johann Christian Quandt laskis avaldada veel terve vagajuttude kogu, milles leidus teiste seas kaks eluloolist juttu väikesest Jörgelist ja vaesest tütarlapsesest Armillest (Pöldmäe 1936: 257).

Kahtlemata olid vennastekoguduse kirjavara hulgas ilmunud raamatukesed siinmail biograafia eeskujudeks. Elulugude kirjutamist soodustas ka Herrnhuthi keskuse soov esitada aastaaruannetes ja päevikutes koguduse liikmete elulugusid (Pöldmäe 1974–1975: 166–190). Elulugu kui teatud vorm eeskujude ja moraalsete väärtuste levitamiseks hakkas siitpeale populaarsust koguma ning võõrast päritolu autorite kõrvale tekkis 18. sajandil ka eesti soost mehi ja naisi. Herrnhuthi vennaste elulugude hulgas oli autobiograafiaid ja biograafiaid, kuivõrd kõik koguduse liikmed ei osanud kirjutada. Kahtlemata andis enesest jutustamine esitletavale nime, väärikuse ja väärtuse. Paul John Eakin on analüüsinud identiteediloomet autobiograafias ja märkinud, et enese esitlemist reguleerivad ka igapäevases kõnes mitmed konventsioonid, autobiograafia mahutab end konventsioonide süsteemi, mida autobiograaf peast teab (Eakin 2008: 23). Herrnhuutlike elulugude kirjutajad teadsid, mida nad peavad oma elus esile tõstma: enese piiramist, kiusatusest hoidumist või nendega võitlemist ja ümberkasvamist, lugude raam seejuures oli argine. „Mina olle sel ajastajal kui kirjotedi 1772 velligest rahva seltsiga tutvaks sanu,“ alustab pime Mäletu Jaan oma 38 lehe pikkust autobiograafiat (EKLA, f 252, m 29: 1). Teine 18. sajandil sündinud eesti mees, keda teame nimepidi tänu ta biograafiale, on Mihkel Sarapuu: „Mihkel Sarapu, ühe Mehe elu lugu mödaminewast aasta saajast temast enesest üles kirjodetu“ (EKLA, f 21, m 258). Tekst lõpeb sõnadega: „See mees olli Orawa wallan Vasselina kihelkonna Klima küülan Mihkel Sarapu. Rahwas kutsiwa teda Klima Mihkli. Ära kirjodaja Peeter Sarapuu.“ (Samas, l 6.) Sarapuu sünniaasta oli 1763. Kuid nimetatud kaks elulugu ei ole ainukesed omataolised. Vennastekoguduse tegevuse esimese uurija Rudolf Pöldmäe väitel oli ümmarguselt kolmkümmend välismaist elulugu tõlgitud ja need õhutasid ka eestlasi oma elust kirjutama (Pöldmäe 1938: 386). Eesti elulugusid on tõlgitud ka saksa keelde ja need on ilmunud 19. sajandi I poolel vennastekoguduse ajakirjades Evangelische Blätter ja Nachrichten aus der Bürgergemeinde (samas, 394–396). Jürgen Beyeril on andmeid sadakonna teksti kohta, millest kaks kolmandikku on tõlked või Eestiga mitte seotud isikute elulood, kolmandik aga Eesti materjal (Beyer 2009: 340). Beyer rõhutab elulugude kasutamise komplitseeritust ajalooallikana, kuid tunnustab neid kirjanduslike tekstidena, mis muudaksid eesti kirjanduse ajaloo sajandi võrra pikemaks (samas, 341).

Nii nagu „elust mahakirjutatud“ mälestusi üldse peeti huvitavaks – aga see ei tähendanud nende arvamist kirjanduse hulka –, nii imetleb Pöldmäe vennastekoguduse vaimse pärandi ainulaadust, ent ei ruttu seda kirjanduslikuks nähtuseks pidama: „Elavate inimikkude dokumentidena ja kultuuriloo pildistustena on need tänapäevalgi huvipakkuvad, kõnelemata nende tähtsusest kultuuriloolise allikmaterjali, eriti vennastekoguduse ajaloo uurimisel“ (Pöldmäe

1938: 403). Vennastekoguduse ajalugu Eestis põhjalikult käsitletud Voldemar Ilja mainib elulugusid, kuid sellele teemale ei keskendu (Ilja 2002).

Nentigem kokkuvõtvalt, et eesti eluloo varasemad ilmingud on fragmentaarselt leitavad eesti rahvaluule traditsioonist, elulooline eneseesitlus tekkis kas alternatiivselt (vennastekoguduse elulood) või senise traditsiooni sees. Esimesed hariduse juurde pääsenud eestlased kuulusid hariduse kaudu baltisaksa ja saksa kultuuriruumi võrdsele baltisaksa estofiilidega. Näiteks õppisid 1802. aastal taasavatud Tartu Ülikoolis end „maarahva laulikuks” nimetava Kristjan Jaak Petersoniga ühel ajal eesti soost Friedrich Robert Faehlmann, kes ei jõudnud peale kirjade ja CV muid autobiograafilisi kirjutisi maha jätta, ning saksa soost Ferdinand Johann Wiedemann, kes pidas oma keeleteaduslikel reisidel päevikut ja kirjutas mälestused, mis on seni publitseerimata („Nachrichten und Aufzeichnungen von und über Personen meiner Verwandtschaft, Erinnerungen aus meinem Leben, zusammengetragen St Petersburg 1858–1887”; EKLA, f 169, m 20: 1).

Wiedemanni mälestused osutavad veel kord, kuidas me eesti kirjanduse – laias mõttes – ja samuti autobiograafilise kirjutuse algust otsides ei saa lähtuda üksnes keelest või rahvusest, vaid peame lähtuma ka kultuuriruumist. Wiedemanni tegevus ei piirdunud baltisaksa kultuuriruumiga, niisamuti nagu ei piirdunud sellega Georg Julius Schultz-Bertrami tegevus: tema „Baltische Skizzen” märgib siinse mälestuste kultuuri üht omanäolist peatükki.

19. sajandil ilmunud mälestuslikke tekste saab põhjendatult pidada eesti omaeluloolise traditsiooni nurgakivideks. Esimeseks eesti päevikuks on vaatamata selle teksti nappusele peetud Kristjan Jaak Petersoni aastail 1818–1822 kirjutatud päevikut, mis elulugu peaaegu ei kajasta. Pealkiri sedastab: „Kristian Jaak Peterson, ehk se mis ta mõtles, ja teggi, ja kuidas ta ellas, ja mis ta teada sai omma ello sees, isse-ennesest üllespandud 17al ello-aasta seest, ello otsani” (EKLA, f 192, MA 70). Ruum ja aeg on väga napilt markeeritud, kuid tegemist on eeskätt mõttepäevikuga, mida ta reliikvialaadse erilise tõttu võib nimetada üheks eesti autobiograafia alustekstiks.

Varasunud „maarahva lauliku” päeviku säilitanud estofiilist Pärnu pastori Rosenplänterit võib pidada Petersoni alustatud eesti päeviku-traditsiooni jätkajaks eestikeelse päevikuga „Maa-kele Päwa-ramat, mis J. H. R. kirjutand, et selle kelega tuttawamaks sada. Pernos 1833” (EKLA, f 192, m 86). See ei ole mõttepäevik, pigem kroonika ja kohati isegi pihtimus. Igal juhul on „Maakeele päevaraamatu”⁴ puhul tegemist esimese täismahulise eestikeelse päevikuga, milles leiame selgepiirilise autorikuvandi ja fragmente argielu kroonikast. Rosenplänter alustab oma päevaraamatut, selgitades kirjutamise motive: „Sell 1^{sel} Mai-kuu päwal, 1833. – Ollen kätte wõtnud selle nõuu järrele tehha, mis mo õnnis söbber O. W. Masing mulle andnud, ja iggapäev nattu ke maa-keelt kirjutada. Nulla dies sine linea, ütles temma,

4 Katkendeid sellest on avaldanud Eva Aaver ajakirjas Looming (Aaver 1983).

on üks kallis sõnna, ja küll sate peagi nähha, kui suur se kasso on, mis iggapäine kirjutamine sadab. Essiõtsast näitab tõe raske ja waewalise ollewad, agga aega möda lähheb temma kergets ja peälegi kirjutajale armsaks.” (Samas, I 2.)

Rosenplänter, kes oli eesti keeles ka igapäevase kirjutamiseta pädev, täitis järjekindlalt võetud kohustust. Ta päevik peegeldab kohaliku estofiilse valgustaja ratsionalistlikku hoiakut, mis väljendub autori vaateis paljudele küsimustele, sealhulgas keeleküsimustele, ja esitab ühtaegu killukesti toonase Pärnu ja Sindi elu-olust.

Kolmas eesti autobiograafilise traditsiooni arengu seisukohalt silmapaistev päevik on kirjutatud saksa keeles. See on 19. sajandi teenekamate eesti kultuuritegelaste ritta kuuluva Johann Voldemar Jannseni (1819–1890) päevik. Jannseni „Diarium” on kirjutatud mitmes vihikus, millest esimese daatumid on 15. sept 1839 – 9. aug 1940. Päeviku publitseerija Malle Salupere konstateerib: „Jannsen alustas päeviku pidamist 20-aastase jumalakartliku noormehena, vennastekoguduse liikmena” (Salupere 2002: 11). Jannseni päevik on „hinge-päevik”: sageli enesedistsipliini vahend, täidetud paljude enesesüüdistustega pattude (uhkus, laiskus jne) pärast. Missugused eeskujud võisid päeviku pidajal olla, kust võttis ta päeviku kirjutamise mõtte? Kuivõrd oli ta lugenud päevikuvormis tekste? Ilmselt oli ta tuttav hern-huutliku kirjasõnaga, sest päevik peegeldab vennaste kirjavara sisu ja stiili tundmist, kuid vennaste ideoloogiale viitab ka enese üle kohtumõistmine, samuti mitmed fraasid. Jannseni tahe uueks saada on sama suur kui ta suutmatust järgida kõrvale kaldumata vennastekoguduse moraali: „Ah Issand, vana südamega ei saa elada uut elu. Tule ja aita meid oma nime pärast!” (Jannsen 2001: 133.)

Kogu teksti täitvate palve- ja patukahetsuse sekka poetab autor ka igapäevamuresid, kirjutades näiteks 1860. aastal: „Mu suurim viletsus, nagu juba palju aastaid, on ka sel aastal mu armetu abielu [---]” (samas, 163). Päeviku kirjutamine saksa keeles tundus ilmselt endastmõistetav. Jannseni rahvuslik identiteet ei ärata küsimusi: ta astus küll maarahva, kellele ta annab nime eesti *rahvas*, eest välja, kuid ta poolehoid jagunes paratamatult mitme kohaliku kultuuri vahel.

Ärkamisaja mälestused peaksid kõige ehedamalt vahendama meie moodsa kultuuri hälliaega. Paraku on sellest ajast üsna vähe ammutada, sest juhtivatelt tegijatelt mälestused peaaegu puuduvad (mälestusi ei kirjutanud ei Jakob Hurt, Carl Robert Jakobson, Jannsen ega Lydia Koidula), päevik ja kirjad aga ei asenda sidusaid retrospektiivseid tõlgendusi ja konstruktsioone. Jannseni asemel kirjutas oma tugevate memuaarsete sugemetega ajaloo-konstruktsiooni tema väimees Heinrich Rosenthal uue sajandi hakul, andes sellele pealkirjaks „Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900”. Rosenthal pani oma tõlgenduse kirja saksa keeles, käsitledes Jannseni tegevust ja I laulupidu suuresti kui tsiviliseerumisprotsessi osa (Rosenthal 2004).

Eesti talupoeg alustas isikulooliste märkmete kirjutamist pere enamasti ainsa raamatu – piibli – alguslehele, pannes kirja kõige olulisema – sünnid ja surmad. Harva kirjutas ta rohkem.

Näiteks vahendab Joosep Heinrich Wirkhaus isa mälupilti: „Suled oli mõisa aidamees valmis lõikanud, puudus jälle tint. Oli katsunud sütest tinti valmistada, mis aga tagajärgi ei annud. Oli siis viimati mõisast tinti saanud ja piiblisse esimese proovi kirjutanud. Kiri on asetud seitsme leheküljele: See on / Werkase / Mihkli poja / Daaweti / piibli / raamat / Wasula wallast / Tartu Kihelkonnast.” (EKLA, f 169, m 120: 20, l 8.) Võib-olla on just sellistes nappides sissekirjutustes eesti eluloo reaalne algus, sest siin paneb talumees kirja oma minateadvuse, ise ja ilma vennaste õpetuseta või koolitatud eeskujudeta. Siiski võime selliseid sissekirjutusi pidada pigem omaniku märkideks, mitte talupoja-autobiograafiaiks. Talupoeg hakkas päev-päevalt üles tähendama ilmastikunähtusi, neid eksistentsi vaieldamatuid tegureid, mitte oma mõtteid ja kavatsusi. Aga kui tal oli midagi väga hinge läinud, pani ta selle lõpuks kirja. Nii on Hans Tertsius enne surma, aastal 1900, üles kirjutanud oma mälestused Mahtra sõjast (EKLA, f 117, m 9: 19), mida kasutas ka Eduard Vilde romaanis „Mahtra sõda” (1902).

Wirkhausi mälestused, mida eelnevalt tsiteerisime, esindavad levinud mälestuste tüüpi, temaatiliselt organiseeritud mälestusi. Meenutaja kirjutab üles oma mälestused kodust, vanematest, koolist jms, mõnest erilisest inimesest või sündmusest, mida/keda ta väärtustab ja sooviks põlistada. Sageli süstematiseerib mälestuste autor kogu materjali teemade kaupa, suur osa eesti mälestustest on sel autobiograafilisele kultuurile üldomasel viisil kirja pandud. Varasem autobiograafiline kirjutus aga ei tekkinud kavatsusest seda peagi trükkis avaldada. Vennastekoguduse elulood olid osa koguduse praktikast, adresseeritud kogudusele ja perekonnale, kirjutatud oma usu kinnitamiseks ja levitamiseks.

Hendrik Sepp küsis 1928. aastal, kas ei võiks oodata „isiklike muljete ja tähelepanekute rikkalikke esitamisi” nendelt veel tegutsevailt kaasaegseilt, kelle elu „on ulatunud teoorjuse lõpuaastailt läbi ärkamis- ja venestusaja ning maailmasõja kuni Eesti iseseisvuse päevadeni”, ja nendib, et „seni on seda aga väga napilt sündinud” (Sepp 1928: 51). See järeldus oli siiski ennatlik, sest paljud eesti memuaristika traditsioonis olulised teosed ilmusid peagi. Mõni oluline kirjutis jäi aga märkamata. Eesti Kirjanduse veergudel nägid 1923. aastal läbi kaheksa numbriga ja 1924. aastal läbi viie numbriga trükivalgust Lilli Suburgi mälestused „Suburgi perekonna elulugu” (kirjutatud 1915), mida võib pidada eesti memuaristika üheks varasemaks tekstiks. Kuna need mälestused jäid toona raamatuna ilmumata, ununes see Suburgi vahest parim teos ajakirja kaante vahele ega ulatunud mõjutama traditsiooni arengut. Tähele maksaks panna juba pealkirja „Suburgi perekonna elulugu”, mis osutab võrdselt nii objektile kui ka kronoloogilisele arengule. Suburg alustab: „Olen enesele raske ülesande täna võtnud: Suburgi perekonna, s.o. mu oma vanemate elulugu jutustada” (Suburg 2002: 313) ja lõpetab väitega „See kirjatöö siin ei ole mitte stiili ega vormi pärast valmistatud, et kunstitööna arvustajate ette astuda, ta on ainult oma sisu pärast mälestusest mälestuseks otsekoheselt paberile pandud” (samas, 459).

Õigupoolest ilmusid mõned Suburgi autobiograafilised skitsid juba ajakirjas Linda 19. sajandi lõpuaastail. Suburgi pioneerirolli ei märganud või alahinnati, kuni Aino Undla selle

piisavalt avas. Kahjuks jäi Undla varasem uurimus käsikirja, kuid ta on hiljem selle teema juurde tulemuslikult naasnud.⁵

Suburgi jutustused on tugeva autobiograafilise taustaga, sama võib nentida paljude kirjanike kohta, kuid ta „perekonna ajalugu” oli ilmunisajal kordumatu. Suburg oli läbinisti autobiograafilise kirjutuse harrastaja, temast on jäänud järele ka päevaraamat.

Hendrik Sepp ja August Palm lugesid oma artiklites üles neile teada eesti päevikupida-
jaid, sealhulgas Jaan Jõeveeri,⁶ Ado Grenzsteini, Jannseni, Elisabeth Aspe jt. Palm, kes esimesena tegi pikema ülevaate eesti mälu kirjandusest, lisas, et ärkamisajal asendasid memuaare juhtivate tegelaste omavahelised kirjavahetused, mis sisaldavad suurel määral samu elemente kui memuaarid, „nimelt eluloolisi teateid autori enda kohta, ta mõtteid ja vaateid, kajastusi võitlusest aja probleemide ja ettevõtete ümber, säilitavad muljeid ja teateid kaasaegseist tegelasist jpm” (Palm 1938b: 293). Palm leidis, et meie memuaarkirjandus oli hakanud tekkima alles 20. sajandi esimesel kümnendil ja tõi näiteks Peeter Jakobsoni „Minu sõjamälestused”, 1901. aastal ilmunud 40-lehelise vihiku, milles autor kirjeldab oma osavõttu Türgi sõjast aastatel 1877–1878. Palm meenutas, et eestlaste memuaare ja sõjamälestusi oli Türgi sõja kohta ilmunud ajalehtedes, mis aitas kaasa mälestuste väärtustamisele ja levikule.

Ärkamisaja mälestused juhtivailt tegelastelt küll puuduvad, kuid mitmeid huvipakkuvaid käsikirju selle perioodi kohta on aja jooksul sahtlitest siiski välja toodud, näiteks Juhan Kurriku väga muljeline fragmentide kogum „Hiidlas” (EKLA, f 169, m 153: 2) esitleb paljusid tegelasi, Adalbert Hugo Willigerode (1816–1893) saksakeelses „Tartu Maarja kiriku kroonikas” kajastavad ka esimese laulupeo aegsed meeolud ja mentaliteet (EKLA, f 169, m 153: 1).

Eesti autobiograafiline kirjutus laiendas end mitmesse suunda 19. sajandi lõpukümnen-
deil, sest arenile tuli esimene haritlaspõlvkond, kes oli nobe kirjutama kirju või pidama päevikut, kui mälestusi kirjutada ei jõutud. Mälestuste kirjutamisele kui enesest jälje jätmisele mõtlesid mitmed 19. sajandi edasijõudnud talupojad. Varasematele eesti talupoja-autobio-
graafiatele ei ole seni eriti tähelepanu pööratud. Nende pikkus ja sidusus on tublisti erinevad, varieerudes pikkadest kroonikatest fragmentide kobarateni. Eesti Kirjandusmuuseumis leidub neid vähemalt kümnekond (Martin Sohberg, Märt Mitt, Gustav Malts, Jaan Kuldkepp, Andres Rennit jt). Autorid on sündinud 19. sajandi keskel, kirja on nad oma kroonikalaadsed mälestused pannud sajandi lõpus, sagedamini 20. sajandi alguses. Käsikirjade valmimisaeg on olnud pikk, jäädes 1880. ja 1920. aastate vahele.

5 Aino Undla käsikiri „Esimesed naiskirjanikud, nende kujunemine, anded ja ideaalid” (EKLA, reg 1992/70) valmis 1935. aastal. Tema uurimused Suburgist leiduvad Aino Undla-Põldmäe 1981. aastal ilmunud raamatus „Koidulauliku valgel” ja 2002. aastal ilmunud raamatus „Lilli Suburg. Kogutud kirjatööd”.

6 Katkendeid Jõeveeri päevikust on avaldanud Henn Saari (vt Saari 1960).

Kõige värvikama ja kõige „talupoeglikuma” ajaloona paistab silma Jaan Kuldkepi kroonika, ühe eesti suguvõsa lugu, kes viib oma alguse 13. sajandisse (EKLA, f 116, m 7: 1).⁷ Algselt müütilised lood, seejärel kangelaslood, milles otseselt kasutatud biograafilist või ka autobiograafilist ainet, saavad tavaliselt pigem fiktsiooniks. Kuldkepi kroonika on omalaadseks katseks toetuda ühekorraga dokumentaalsetele ja fiktsionaalsetele pärimustele, segada päritolulood ja uskumused, rahvaetümoloogia ja rahvapärane ajalookäsitlus elulookirjutuseks.

Selle teksti kirjapanija Jaan Kuldkepp õppis Suure-Jaani kihelkonnakooli järel Joosep Kapi juures ning Tartu Õpetajate Seminaris, mille lõpetas 1881. aastal, ning sõitis Venemaale Saraatovisse, kus oli 40 aastat vaimulik seminaris saksa keele ja loodusteaduse õpetajaks. Kroonika algab ülestunnistusega: „Järgmiste lugude üleskirjutaja ei ole taotlenud muid eesmärke, kui aga seda, et neid jutte, mis ta lapsepõlves ja hiljemini vanemate sugulaste suust kuulis, mis teda nii väga huvitasid ja talle lõbu pakkusid, võimalikult muutmatul kujul tulevale põlvele alal hoida. Sellepärast ei ole ta püüdnud arvustaja osa mängida, tõtt luulest, naljast ja liialdusist lahutades. Tähtsad teated vanast ajast, viguritükid, vigurijutud, rahvajutudele omased mahlakad jämedused, jahiseiklused, tondilood, ebausukombed, nõidused ja rahvaarstimise viisid – ühe sõnaga: terad ja pahn, kõik on nende esialgsel naiivsel kujul edasi antud, ilma omalt poolt midagi juure lisamata. Autor ei või mitte tagada, et kõik see oleks tõsi, mida siin jutustatakse, küll aga seda, et ta kõike seda tõesti jutustajate suust kuulnud.” (EKLA, f 116, m 7: 1.) Kroonika mahuka käsikirja tegevusaeg algab „ennemuiste” ja jõuab aktuaalse ajaloo, 1905. aasta mälestusteni. Hiljem kogutud „Lisandused” täiendavad kroonikat apokriiviga.

1854. aastal sündinud Joosep Heinrich Wirkhausi mälestused (EKLA, f 169, m 120: 20, 120: 21) on perekonnakesksed ja pretensioonitudki, kirjeldades pilthaaval 19. sajandi olusid talupoja vaatepunktist. Isa mälestusi priiuse tuleku järgsest ajast kirja pannes annab Wirkhaus oma mälule hõlmavust lisaks. Wirkhausi meenutused on kirjutatud teemade kaupa, nad on elavad ja värvikad, soojad ja humoorikad, põhirõhk on sellel, kuidas vanasti elati, ent see on juba vaade eemalt, enam haridust saanud ja koolmeistriametisse tõusnud mehe tagasivaade.

Mahukamad ja vanemad elulookirjelduslikest käsikirjadest on Märt Miti (1833–1912) „Elu lugu, Aea luguga ühendatud viisil kirja panema hakatud” (vt Paatsi 2009) ja Gustav Maltza (1837–1925) „Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest” (EKLA, f 153, m 26: 1; vt Käosaar 1961). Mõlemad on, üks episoodiliselt, teine täielikult, seotud väljarändamisega, mis 19. sajandi teisel poolel oli eriti aktuaalne. Mõlemad autorid on kasutanud oma eluloo pealkirjas sõna *ajalugu*, teadvustades oma teksti missiooni. Mälestused on adresseeritud küll

⁷ Kroonika leiame ka Kuldkeppide suguvõsa kodulehelt, vt www.aai.ee.

eeskätt järglastele, kuid kirjutatud siiski võimalikku laiemat lugejaskonda silmas pidades. Mõlemad käsikirjad on unikaalsed ajaloolised dokumendid: autentsed, tervklikud ja simultaansed.

Miti meenutused kannavad küll eluloo nime, kuid esindavad krooniku vaatekohta ning annavad autori elu ja võitluste kõrval palju ruumi ülevaatele ajastust, oludest, ümbrusest, elulaadist ja kommetest (kool, kohtusüsteem, teoorjus jne). Mitt näeb oma isikulugu suure eesti rahva loo osana. Jakobsoni jt kõrval oli Miti panus märgatav, kuid harva algatuslik – aated tiivustasid teda, kuid napp haridus kammitseis. Mitt oli osaline paljudes ajaloolistes sündmustes, nagu I põllutöökongress Riias, sõit saadikuna Peterburi õnnitlema keiser Aleksander III troonile astumise puhul ja üle andma palvekirja, Eesti Kirjameeste Seltsi pöördeline augustikoosolek (mida Tuglas on nimetanud „Ärkamisaja suurimaks kurbmänguks”) jne. Miti karakteris on nii loomuoast leplikkust kui eesti jonnit. Mälestuste dramaatilise intriigi moodustab Miti jälitamine kohaliku aadli ja tagakiusamine pastor Holsti poolt. Mitt on üle 1102-leheküljelise teksti „Mart Mitti Elu lugu, Aea luguga ühendatud viisil kirja panema hakatud” (EKLA, f 116, m 9: 1; käsikirja masinakirjakoopia sisaldab 517 lehte) kõrval kirjutanud mitu väiksema mahuga autobiograafilist teksti, teiste hulgas on ka „Reisipäeviku Peterburist Krimmi 1882” (EKLA, f 88, m 6: 1). Miti reis sai teoks Johann Köleri ettepanekul ja Köler oli ka tema reisikaaslane. Reisi eesmärgiks oli Kuntaugani mõisa ostmise eestlaste kogukonnale, mis paraku lõppes majandusliku fiaskoga. Samast reisist on pikemalt juttu (toetudes eelpool nimetatud ilmselt vahetuid muljeid sisaldavale reisikirjale) ka „Elu loos...”, kus Krimmi-reisi käsitlev osa on liigendatud paarikümne alapealkirjaga. Mitt jutustab Krimmi-reisist kronoloogilis-temaatiliselt ja põimib reisilt saadud muljete hulka rohkesti erinevat informatsiooni. Väljarändamise kroonikad ei piirdu nende esimeste mahukate mälestustega. Elust Krimmis, aga ka Kaukaasiasse edasirändamisest on veel mitmeid mälestusi (nt K. F. Raudkepp jt).

„Gustav Maltsi „Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest” kogu oma saamislooga väärrib edaspidi sügavamalt läbitöötamist veel mitmest aspektist,” lõpetab Juhan Käosaar Maltsa käsikirja vaatluse (Käosaar 1961: 88). Maltsa mälestuse tähendus ei seisne mitte niivõrd Leinberg-Maltsveti liikumise kirjeldamises, kuivõrd väljarändamise kroonikas ja osavõtja mälestustes. Käsikiri on kirjutatud emotsionaalselt, ta on vahetu ega varja isiklikku vaatepunkti. Ajalooline ja isikulooline teave on ühendatud; kirjeldatakse teeloleku raskusi, kohalejõudnute sisseseadmist, lootusi rikastumisele ja nende lootuste luhtumist, soovi edasi Kaukaasiasse rännata, kus loodus enam kodumaa metsi meenutab.

Väljarändamist puudutab ka Martin Sohberg (1839–1927) oma „autobiograafilises eluraaamatus”, mida ta pidas aastatel 1872–1873 ja 1888–1892 (Toomeos-Orglaan 2006: 973). Kui Malts ja Mitt olid taupoegade „eliidi” esindajad, maaomanikud, kel oli ühiskonnas sidemeid, teadmisi ja tahet, siis Sohberg esindas selliseid elukutseid nagu rõugepanija ja rahvaravitseja, kuid tuntuks on ta saanud ka rahvajuttude koguja ja vähenõudliku ümber-

jutustajana. Autor kirjutab „oma õpingutest, meelepärastest ametitest, kohtuskäimistest, tervisest, pereelust, kohalikest inimestest”, väljarändamisest ja usuvahetusest.

Tartu raamatukaupmehe Märt (Martin) Varese (1855–1915) mälestused on tõenäoliselt kirja pandud 20. sajandi alguses. „Katkendid minu mälestustest” (EKLA, f 116, m 15: 2), nagu autor ise seda tabavalt on nimetanud, koosnevadki üksikutest mälopiltidest (kodu, selle miljöö, töö, elusündmused, inimesed). Mõtteline pildirida algab autori noorpõlvest ning ulatub 1880. aastate algusesse, käsitledes seega ärkamisaja olusid. Varese käsikirja on tutvustanud Vello Paatsi (Paatsi 2004: 105).⁸

Traditsiooniliselt on peetud avaldamisväärilisteks eelkõige enesele nime teinud naiste ja meeste mälestusi ning sama on kehtinud päevikute kohta. Kui esimesed haritlased täitsid oma päevaraamatut tulevikuplaanide või murelike aruannetega, pidas talumees – muidugi mitte kõik – teistsugust päevikut: ta märkis üles ilmavaatlusi. Ühes eesti kultuuriilma väljakasvamisega saksa tüvest hakkavad kõik varasemad päevikud kandma rohkem saksa *Bürgertum*'i kui eesti talupoja mõtteviisi. Villem Mägi „Päewa Ramat. 1888. aasta jäuks. Kus sees on minu salajamad mõtted ja mõned tarvilised õpetused ära kirjad mõtte salmid töö teerad ja n.e.” (EKLA, f 169, m 366: 4, l 2) koosneb saja viiekümnest leheküljest. Suburgi ja Aspe päevikud sisaldavad samuti tõeteri, kuid nende mured on reaalsemad, pakkudes aktuaalse võimaluse jälgida naisena kirjutamist 19. sajandi lõpu Eestis. Koos Heinrich Prantsu aastail 1891–1894 kirjutatud päeviku, samuti Andres Küngi ajavahemikul 1883–1916 peetud päeviku jt päevikutega pakuvad kõik eelnimetatud tänuväärse sissevaate 19. sajandi eestlase individuaalpsühholoogilisse kujunemisse. Otsides rahvusliku eneseteadvuse tärkamise näidet, leiame selle Oskar Kallase nooruspäevikust, kus ta lihavõttepühade ajal 1891 kirjutab: „Ma olen mõne aja eest nagu unest ärkanud ja ülestõustes näinud ja tundma saanud, et ma Eestlane olen” (EKLA f 186, m 129: 2, l 32). Samal aastal märgib ta päevikusse vajaduse muretseda kõik eestikeelsed raamatud, koguda eesti rahvariideid, rajada eesti muuseum ja asutada „täielik eesti raamatukogu” (samas, l 37). Kuressaare gümnasist alustab päeviku pidamist saksa keeles, kuid pärast „eestlasena ärkamist” kirjutab edasi eesti keeles. Päeviku kui salapärase krüptogrammi näiteks on Jaan Jõgeveri kiirkirjas päevikud, mille kõrval kasutavad Johannes Aaviku noorpõlves peetud prantsuskeelsed päevikud palju mõistetavam koodi. Elu eri etappidel on Aavik korduvalt päevikut pidanud: nooruse intiimpäevikuile järgnevad paremas tööeas mehe 1930. aastate päevikud kui memorandumid, mis registreerivad koosolekuid, kohtumisi ja kohustusi. Süstemaatilisi ja suhteliselt monotoonseid aruandeid, mis registreerivad sündmuste kroonikat, aga ei väldi ka hinnanguid, on oma

8 Miti ja Varese käsikirjade ainetel on kirjutatud ka Oskar Kruusi kultuurilooline romaan „Aeg atra seada” (1986).

päevikuisse kirja pannud paljud avaliku elu tegelased (nt Matthias Johann Eisen,⁹ Aadu Lüüs, Helmi Mäelo). Päevikust otsitakse inimese nähtud inimest, mälestustest nähtud aega. Kes on lugenud Juhan Luiga „Päevamuresid. Artikleid, arvustusi, vesteid” (1934), tunneb huvi ka ta päevikute vastu aastaist 1914–1927 (EKLA, f 179, m 18). Luiga päevikud ei ole kuigi mahu- kad, süstemaatilised kirjutajad olid aga arst ja õppejõud Aadu Lüüs, kelle päevikud algavad enne Esimest maailmasõda ja lõpevad pärast Teise maailmasõja lõppu, ning Roopi Hallimäe (1908–1969), kes pidas päevikut aastast 1929 kuni surmani. Hallimäe päevikutes peegeldub elu ja unistuste vastuolu, aga sealt leiame ka ajastu kroonikat. Romantika ja revolutsioon võiksid täita Marta Lepp-Utuste päevaraamatute lehekülgi, kuid korduvalt vangis olnud isikul on võimatu kogu oma kirjavara säilitada.

Vajadus salapäeviku järele on kahtlemata omasem noorele inimesele. Nii on säilinud paljude kultuuriinimeste nooruspäevikud: mainigem näiteks Oskar Lutsu,¹⁰ August Kitzbergi või Artur Adsonit, kes hindas päeviku institutsiooni nii kõrgelt, et suutmata ahvatleda oma elukaaslast kirjutama, tegi Marie Underi päevaraamatusse ise sissekandeid. Nii nagu mäles- tusi, nii ei saa ka käsikirjalisi päevaraamatuid ammendavalt loetleda, autobiograafilisel kirjutusel on nähtavaks tehtud ja varjatud osad. Asudes intiimse ja avaliku sfääri vahel, on päevaraamat elulookirjutuse kõige isiklikum žanr, mis annab lootust jälgida kirjutajat inime- sena päris lähedalt, tungida mitte ainult võõrastetuppa, vaid ka ruumidesse, mis külalistele on tavaliselt suletud. Kirjanike puhul ka petlikku lootust pääseda lähemale loovuse lätetele. Seda kujutlust on ehk aidanud toetada meie kultuuriruumi tuntuim päevik, Aino Kallase päevaraamat, mille viis osa ilmusid veel autori eluajal, aastatel 1952–1956.

Esimesed eesti mälestused kirjutati 19. sajandi lõpukümenditel, trükkis hakkasid mälestu- sed ilmuma alles 20. sajandil. „Memuaarkirjandus saab tekkida alles koos kultuurilise ja poliitilise elu tõusuga, juhtivate isiksuste olemasoluga [---],” nendib Palm eesti memuaarkir- janduse ülevaates (Palm 1938b: 297). Kui 19. sajandi eesti elulookirjutuses on fookuses ärkamisaeg, siis 20. sajandi alguses keskendub autobiograafiline kirjutus 1905. aasta revo- lutsiooni sündmustele. Mitmed nooruses aktiivselt revolutsioonisündmustes osalenud jõudsid mälestuste kirjutamiseni aastakümnete pärast, vaadates neile aastail tagasi radikaalselt muutunud maailmast (nt Karl Ast).

Sageli ei jõua memuarist lapsepõlvest ja noorusest palju kaugemale. 1911. aastal avaldas Anna Haava „Väikesed pildid Eestist”, milles leiduvad ka mõned pildikesed Laanekivi Manni lapsepõlvest. Suur käsikiri Manni lapsepõlvest jäi viimistlemata seisma. Meenutustes on tegelaseks küll Laanekivi Mann, kuigi autor osutab selgesti, et Mann on ta ise. Pildikesed on

9 Katkendid Eiseni päevikutest on ilmunud ajakirjas Looming (vt Eisen 1992, Saukas 2007).

10 Lutsu päevikud on ilmunud 1996. aastal Eesti Kirjandusmuuseumi „Litteraria” sarja väljaandena pealkirja all „Oskar Lutsu päevikud aastaist 1915–1916 (I) ja 1917–1919 (II)”.

siiski rohkem ilukirjandusliku kui autobiograafilise kujutluse järgi vormitud. Tähelepanu väärib ka teine mälestuste käsikiri, mis seisis kaua, kuni ta 1996. aastal trükist ilmus: Liisa Perandi „Lauliku tütar. Rida mälestusi lapsepõlvest” (1996). Ado Reinvaldi tütre Liisa Perandi (1879–1946) mälestused valmisid Esimese maailmasõja eel. Saanud raamatuks pool sajandit hiljem, sisaldavad nad mälupilte 19. sajandi lõpust, mida ilmumise ajast lahutab juba sadakond aastat. Mälestused on elavalt, hoogsalt ja värvikalt kirjutatud.

Selle kõrvale pakub huvitavaid memuaarseid ülestähendusi Läänemaa lõuna- ja Pärnumaa loodeosa kohta Mihkel Martna „Külast” (1914). Omaette tähelepanuväärt tekstiks jääb Jaan Poska päevaamat „Eesti iseseisvuse võitluses kõige põnevamal ajajärgul. J. Poska päevaamat rahukonverentsilt”, mis ilmus 1921. aastal A. H. Tammsaare redigeerituna.

Jättes kõrvale käsikirjad, fragmendid ajakirjanduses ja üksikud marginaalsed tekstid, saab rõõmustada koos Sepaga: „Iseseisvuse tuleku järel on oma memuaarid avaldanud kaks veterani, kelle noorus ulatub ärkamisaega, kuna mehe- ja osalt vanaiga langeb venestusaega: kirjanik August Kitzberg ja ajakirjanik Anton Jürgenstein” (Sepp 1928: 51). Kitzberg, Jürgenstein jt jätkasid omaelulookirjutuse talupoeglikku traditsiooni, alustades piltidega 19. sajandi talupoja elust, kuid distantseerusid Miti jt perekondlikust positsioonist ning püüdsid anda ülevaate rahvaliidumistest. Memuaristikaraamatud jõudsid seega eesti lugeja lauale järjepidevalt alles alates 20. sajandi teise kümnendi lõpust, julgeteks autoriteks ja eeskujuandjaks ajakirjanikud.

Mälestuste kirjutajatena vääriwad tähelepanu naised. Naisautorid jõudsid meestest ajas ette, nad olid mälestuste kirjakul algataja rollis. Näiteks ilmusid Suburgi mälestused („Suburgi perekonna elulugu”, 1923–1924) ja Marta Lepa kolmeosalised mälestused („1905. aasta romantika. Mälestused I”, 1922; „1905. aasta järellained. Mälestused II”, 1923; „Mälestused: 1905. aasta lõppvaatus. III”, 1927) pisut varem Kitzbergi ja Jürgensteini mälestustest ning rikastasid eesti memuaristikat ka temaatiliselt.

Eesti Vabariigi sünni järel tekkis üsna peagi soov seda ajaloolist hetke põlistada. Iseseisvuse tulekuga on seotud kaks memuaaride kogu: „Iseseisvuse tuleku päevilt. Mälestused” (1923) ja „Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. II köide. Vabadussõda 1918–1920” (1927). Vabadussõja memuaaride hulgas on esimesi Johann Pitka „Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni” (1921).

Memuaristika õitseag jõuab kätte 1930. aastatel. Selle juhatab sisse Karl August Hindrey, kelle 5-osaline elukroonika („Minu elukroonika”, 1929; „Murrang”, 1930; „Tõnissoni juures”, 1931) on varjamatult enesekeskne tugevasti belletriseeritud mälestuste sari. Kirjanik alustab küsimusest, mida ta õieti mäletab, ja kinnitab: usun, et kõik sündis nii, nagu mina mäletan. Õieti tahtis Hindrey kirjutada romaani, kuid alustab elukroonika viiendat peatükki tunnistusega: „Sellest, mis senimaani olen kirjutanud, pidi romaan saama. Arenemisromaan” (Hindrey 1929: 91) ning selgitab, et tal ei ole võimalust kirjutada „laial alusel”, samas ei taha ta tööd pooleli jätta. Nii võtab ta vabaduse jätkata fiktsioonina alustatud, kuigi oma eluloost

toituvat lugu vabade mä lupiltide reana, mis on vaid kronoloogiliselt liigendatud. Vaatamata subjektiivsusele või ehk just seetõttu ei väldi Hindrey üldistusi. Kui suurem osa eesti vane- maid mälestusi on talumiljööst, kirjutab Hindrey mõisas ja mõisaõues toimuvast ning mõisa ja talupoja rollide muutumisest. Koolimälestused, mis on elulooliste mälestuste populaarne teema, täidavad ka Hindreyl palju lehekülgi. Peale selle on juttu õpinguist väljaspool Eestit, reisidest ning viimases osas „Tõnissoni juures” tööst Postimehe toimetuses ja 1905. aasta sündmustest Tartus. Spontaanse jutustajana ja isepäise vaatljana ei püüagi Hindrey jääda neutraalselt igavaks kirjeldajaks, vaid kirjutab nii, nagu talle sobib: „[---] mina kirjutun oma eluloo nii nagu ta siin saab olema” (sammas, 93).

Teine spontaanne jutustaja, kes alustas mälestustega 1930. aastal ja jõudis 1940. aastaks XII osa avaldamiseni, on Oskar Luts. Marta Sillaots kirjutab XII osa kohta, et Luts piirdub „üksikute ja üsna tavaliste inimeste ning üksikute pisijuhtumuste ja pispildikeste kirjeldami- sega, ilma et ta ise mingeid kokkuvõtteid teeks või üldistusi esitaks” (Sillaots 1940: 1002). See kehtib kogu sarja kohta, ent samuti saame möönda, et kõigi esitatud detailide ja pildi- keste kaudu avaneb tervik: aeg, miljöö, mentaliteet.

Kolmas kirjanik, kes jõudis kolmanda kümnendi lõpul mälestuste avaldamiseni, on Friedebert Tuglas. Tuglase noorusmälestused on aja ja inimeste täpsed analüüsid, ilma et autor lubaks vähimatki allahindlust kunstilises osas. Kirjanikke, kes mälestusi avaldasid, oli teisi, näiteks Richard Roht ja Jakob Liiv. Rohkesti oli memuaristide hulgas neid, kes ajakir- janikuametit pidanud. Teiste hulgas torkavad silma Hindrik Prantsu mälestused „Minu elukäik”, mis ilmusid postuumselt 1937. aastal ja esitavad mitmeid omapäraseid nooruses kuulnud pärimuslikke lugusid. Kunstnike mälestusi on vaid Jaan Vahtralt, kui mitte lisada Hindreyd. Käsikirja on jäänud Gustav Mootse mälestused (EKLA, f 264, m 4, m 5), mis on tõenäoliselt, nagu nendib ka Paatsi, kirjutatud 1930. aastail (Paatsi 2003: 114).

Kuni 1940. aastani ilmus mälestusi tõusvas tempos ja personaalsete memuaaride kõrval avaldati mitmeid temaatiliselt organiseeritud mälestuste kogumikke (nt 1905. aasta sündmu- sed, Vabadussõda). Kogutud on tunduvalt enam kui avaldatakse, paljud kavatsused jäävad teostamata. Autorite hulgas on kirjanike-ajakirjanike kõrval ka mitmeid poliitikuid, sõjaväelasi ja avaliku elu tegelasi. Võib ka täheldada memuaristide vanuse mõningast vähenemist, näiteks Marta Sillaots, aktiivne kriitik, kes ka mälestuste kohta sõna võtnud, avaldas oma mälestuste raamatu „Sealtpoolt künniseid. Tagasivaade” (1939), olles 52-aastane. Eesti naised küll alustavad mälestuste kirjutamist, kuid jätkasid harva. Samas on nad eredalt isikupärased, näiteks Mari Raamoti mälestused (1938) on üks konkreetsemaid ja emotsio- naalsemaid kirjeldusi 1905. aastale järgnenud karistusoperatsioonidest, kus personaalne „väike ajalugu” on „suure ajaloo” ehituskiviks ja peegliks samaaegselt.

1940. aastaks on eesti mälu kirjandusel olulisi tulemusi. Tiina Kirss ja Jüri Kivimäe on arutlenud eesti mälestuste periodiseerimise üle ning tõdevad, et isiklik minevik saab esmalt

suuliseks ajalooks, mis keerleb perekonnaringis või mõnes teises kitsamas ringis, ja settib alles seejärel kirjalikeks jutustusteks (Kirss, Kivimäe 2009: 30).

Kirjalikud jutustused möödunud annavad mälule tuge ja toetavad kollektiivsete identiteetide loomist, kollektiivsed mäluustrid omakorda toodavad mäletamise viise. Eesti autobiograafiakultuur oli 1940. aastaks kujunenud koos järeleproovitud kogumise ja kirjutamise praktikatega, paljud teemad kirjutati esimesi kordi läbi, kuid palju jäi kirjutamata. Kokkuvõtete tegemiseks oligi veel vara, keegi ei aimanud, missugune on ees ootav teekäänak.

Kirjandus

Aaver, Eva 1983. Nulla dies sine linea. – Looming, nr 1, lk 96–104.

Adson, Artur 1937. 1936. a. memuaarkirjandus. – Eesti Kirjandus, nr 3, lk 139–145.

Beyer, Jürgen 2005. Herrnhutische Lebensläufe aus Est- und Livland (ca. 1730–1850). Eine Erzähltradition. – Alter Adam und neue Kreatur. Pietismus und Anthropologie. Beiträge zum II. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2005. Hrsg. von U. Sträter. Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftung Halle im Max Niemeyer Verlag, lk 337–344.

Eakin, Paul John 2008. Living Autobiographically. How We Create Identity in Narrative. Ithaka and London: Cornell University Press.

Eisen, Matthias Johann 1992. Päevaraamat 1918 lõpu ja 1919 alguse kohta. – Looming, nr 11, lk 1553–1568.

Folkenflik, Robert 1993. Introduction: The Institution of Autobiography. – The Culture of Autobiography. Constructions of Self-Representation. Ed. by R. Folkenflik. Stanford: Stanford University Press, lk 1–20.

Günther, Dagmar 2001. „And now for something completely different.” Prolegomena zur Autobiographie als Quelle der Geschichtswissenschaft. – Historische Zeitschrift, Bd. 272, H. 1, lk 25–61.

Grünthal, Ivar 1966. Eesti memuaar ja matkakirjeldus 1945–1965. – Mana, nr 29, lk 36–48.

Hindrey, Karl August 1929. Minu elukroonika. Tartu: Loodus.

Ilja, Voldemar 2002. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1729–1750. Tallinn: Logos.

Jannsen, Johann Voldemar 2001. Diarium. Johann Voldemar Jannseni Pärnu päevik. Das Pernauer Tagebuch von Johann Woldemar Jannsen. Tik M. Salupere. Pärnu: Pärnu Muuseum.

Kangro, Bernad 1973. Memuaarid. – Arvo Mägi, Karl Ristikivi, Bernard Kangro, Eesti kirjandus paguluses. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 130–132.

Kalkun, Andreas 2003. Seto naisautobiograafide maailm. – Ariadne Lõng, nr 1/2 (IV), lk 6–20.

Kirss, Tiina; Jüri Kivimäe 2009. Estonian Life Stories and Histories. – Estonian Life Stories. Ed. T. Kirss, Comp. R. Hinrikus. Budapest, New York: Central European University Press, lk 1–31.

Käosaar, Juhan 1961. Gustav Maltsi käsikiri „Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest”. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 75–88.

- Naber, Jaak** 1989. Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal (17. sajandi teine veerand – 1710. aasta). – Eesti kooli ajalugu. 1. Köide. 13. sajandist 1860. aastateni. Tegevtoim. E. Laul. Tallinn: Valgus, lk 108–185.
- Olney, James** (ed.) 1980. *Autobiography. Essays Theoretical and Critical*. Princeton: Princeton University Press.
- Paatsi, Vello** 2003. Gustav Mootsese ja tema mälestustest. – *Tuna*, nr 3, lk 114–115.
- Paatsi, Vello** 2004. Martin Varese mälestused. – *Tuna*, nr 3, lk 105.
- Paatsi, Vello** 2009. Märk Miti mälestused: sissejuhatuseks. – *Tuna*, nr 1, lk 128–130.
- Palm, August** 1938a. Pilg mullusele eesti memuaarikirjandusele. – *Eesti Kirjandus*, nr 5, lk 256–265.
- Palm, August** 1938b. Tähelepanekuid eesti memuaarikirjanduse arengust ja laadist. 1. – *Eesti Kirjandus*, nr 6, lk 269–306.
- Palm, August** 1938c. Tähelepanekuid eesti memuaarikirjanduse arengust ja laadist. 2. – *Eesti Kirjandus*, nr 7, lk 319–333.
- Peterson, Kristian Jaak** 1922. Laulud, päevaraamat, ja kirjad. Korraldanud ja redigeerinud A. Paltser. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimikond.
- Roberts, Brian** 2002. *Biographical Research*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Põldmäe, Rudolf** 1938. Hernhuutlikud elulookirjeldused. – *Eesti Kirjandus*, nr 9, lk 385–403.
- Rosenthal, Heinrich** 2004. Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900. Tlk K. Räni. Tartu: Ilmamaa.
- Ruutsoo, Rein** 1983. Eesti memuaarikirjandus 1944–1982. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 640–643.
- Saari, Henn** 1960. „Oma Maa päevilt“. Katkendeid J. Jõgeveri päevikust. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 364–369.
- Salupere, Malle** 2001. Sissejuhatus: Johann Voldemar Jannseni päevaraamatud. – Johann Voldemar Jannsen, *Diarium*. Johann Voldemar Jannseni Pärnu päevik. Das Pernauer Tagebuch von Johann Woldemar Jannsen. Tlk M. Salupere. Pärnu: Pärnu Muuseum, lk 9–23.
- Saukas, Rein** 2007. M. J. Eisen. Päevik 1928. – *Looming*, nr 9, lk 1386–1402.
- Semper, Johannes** 1940. Kirjanike päevikud. – *Looming*, nr 4, lk 405–418.
- Sepp, Hendrik** 1928. Eesti iseseisvuse ajal ilmunud eestikeelne memuaarikirjandus. – *Ajalooline Ajakiri*, nr 2, lk 50–61.
- Sillaots, Marta** 1940. Oskar Luts: Mälestusi XII. Sõjarändur. – *Looming*, nr 9, lk 1001–1002.
- Suburg, Lilli** 2002. Suburgi perekonna elulugu. – Lilli Suburg, *Kogutud kirjatööd*. Koost A. Undla-Põldmäe, toim H. Lagerspetz. Tallinn: Eesti Raamat, lk 313–459.
- Talve, Ilmar** 1957. A. Kitzbergi mälestuste kultuuriajaloolisest taustast. – August Kitzberg, *Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused*. Huddinge: Vaba Eesti, lk 303–315.
- Tavel, Lehte** 1978. Memuaarižanrist üldse ja eesti nõukogude memuaarist eriti. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 193–199.
- Tonts, Ülo** 2008. Memuaristika. – *Eesti kirjandus paguluses XX sajandi*. (Collegium litterarum 9). Toim P. Kruuspere. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 257–293.
- Toomeos-Orglaan, Kärri** 2006. Rahvajuttude vahendaja Martin Sohberg. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 973–984.

Tuglas, Fridebert 1936. Eesti memuaarikirjandus 1935. aastal. – Eesti Kirjandus, nr 2, lk 120–128.

Vinkel, Aarne 1966. Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.

Käsikirjalised allikad

O. Kallas, Minu elust. Päevik ajaleheväljalõigetega. – EKLA, f 186, m 129: 2.

Jaan Kuldkepp, J. Kuldkepi kroonika. – EKLA, f 116, m 7: 1.

J. Kurrik, Hiidlas [Juhan Kurriku mälestused] – EKLA, f 169, m 153: 2.

Juhan Luiga, Päevaaraamat. – EKLA, f 179, m 18.

G. Malts V. Reimanile – EKLA, f 105, m 19: 10.

Gustav Malts, [Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest] – EKLA, f 153, m 26: 1.

M. Mitt, Reisipäevik Peterburist Krimmi 1882. – EKLA, f 88, m 6: 1.

Villem Mägi, Päeva Ramat, 2. I 1888 – 6.IV 1890. – EKLA, f 169, m 366: 4.

Mäletu Jaan, [Mäletu Jaani elulugu] – EKLA, f 252, 29: 1.

G. Mootse, [Mälestusi] – EKLA, f 264, m 4, 5 m.

Kristjan Jaak Peterson, Kristian laak Peterson, ehk se mis ta mõtles, ja teggi, ja kuidas ta ellas, ja mis ta teada sai omma ello sees, isse-ennesest üllespandud 17al ello-aasta seest, ello otsani." – EKLA, f 192, MA 70.

Põldmäe, Rudolf 1974–1975. Eesti vennastekoguduse kirjandusest. – EKLA, reg 1977/24.

Johann Heinrich Rosenplänter, Maa-kele Päwa-ramat – EKLA, f 192, MA 86.

Sarapuu, Mihkel, Ühe Mehe elu lugu mödaminewast aasta saajast temast enesest üles kirjodetu. – EKLA, f 21, m 258.

Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast a. 1858. – EKLA, f 117, m 9: 19.

Aino Undla, Esimesed eesti naiskirjanikud, nende kujunemine, anded ja ideaalid. – EKLA, reg 1992/70.

Wiedemann, J. F., „Nachrichten und Aufzeichnungen von und über Personen meiner Verwandtschaft, Erinnerungen aus meinem Leben, zusammengetragen St Petersburg 1858–1887” – EKLA, f 169, m 20: 1.

A. H. Willigerode, [Tartu Maarja kiriku kroonika]. – EKLA, f 169, m 153: 1.

Josep Heinrich Wirkhaus, [Mälestusi vanaisast ja isast] – EKLA, f 169, m 120: 20.

Rutt Hinrikus – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur. Uurimissuunad: 20. sajandi eesti kirjandus, sealhulgas eksiilkirjandus, ja eesti omaelulooline kirjutus. Ta on organiseerinud eesti elulugude kogumist ning koostanud ja toimetanud elulugude kogumikke („Eesti rahva elulood” I–III jt), samuti kirjandusloolisi väljaandeid (Karl Ristikivi „Valitud kirjad” jt).

E-post: rutt@kirmus.ee